

अंकित स्वरूप निशर्ग

येथेही चक्रवाकास उददेशून पुढ्या म्हातो आहे,

आपल्या परिस्थितीवरून दुस-याच्या अवस्थेचे अनुमान करावे
असे अस्ताना म्हाजे तुला पतिविरहाचे दुःखा ज्ञात अस्तानाही माझ्याकडे
तू दुर्लक्ष करतोस ?”

अशा प्रकारे या संकेताचा वापर नाटकांतून केला जातो. याबाबत
असे सांगतात की वियोगी रामाचा विलाप ऐकून चक्रवाक जोडपे हसले म्हणून
रामाने त्यांना शाप दिला. तेव्हा पासून चक्रवाकांचा विरह होऊ लागला.
आणि ही कल्पना साहित्यात ब-याच ठिकाणी घेतू लागली. चक्रवाकांची
ही अवस्था अशी कोणामुळे होते ? त्यांना एकमेकांच्या बदल ही ओढ,
हे आकर्षण का वाटते ? ते एकमेकांसाठी स्वटे वेडे का होतात ? याला
कारण मदनच !

२] मदन - मदन ही एक नैसर्गिक शक्ती, प्रेमदेवता. अशा प्रकारचा संकेत
साहित्यात लढ आहे. या मदनाला शंकराने आपला तिसरा नेत्र उघडून
भास्म केले. तेव्हा पासून तो "अनङ्ग" झाला. मदनाचे जे पंचबाण ते
वस्तुतः त्याला पुरवितो आणि तस्याजनांच्या मनात प्रेम्णावना जागृत करतो
असा संकेत आहे. या मदनाचे पंचबाण म्हणजे अशोक, अरविंद, [तांबडे कमळ]
आम्रमंजिरी, [कुरबक [कोरांटी]] आणि नवमल्लिका [जुआ, मोगरा], नील
कमळ हे होत. यांच्या योगे मदन आपल्या पुलांच्याच धनुष्यावर हे पुलांचे
बाण जोडतो म्हणून त्याला पुष्पधान्या असे ही म्हणतात. कामदेव हे ही
त्याचेच आणखी एक नाव.

जवळजवळ सर्व संस्कृत नाटकांमध्ये या मदनाचा उल्लेख आलेला आहे.
स्वप्नवासवदत्तम् नाटकात तर उदयन —

"पंचेष्टुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः ? ॥ १.४ स्व.

असे विचारतो तर विक्रमोर्वशीयाचा नायक पुढ्या —

"आदर्शनात् प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयसु
बाणेन म्हरकेतोः कृतमार्गमन्वय्यातेन ॥ २.२ वि.

कामदेवाने बनविलेल्या [दाढाविलेल्या] मागनि ती सुराङ्गना उर्वशी पाह-
ताक्षणीय माझ्या चित्तात सामावून गेली." असे म्हणतो. तर पुढे
एका क्षणी तो —

"अलब्धाफलनीरसं मम विधाय तस्मिन् जने
समागमनोरथं भवतु पंचबाणः कृती ॥ ११.२ वि.

'माझी प्रियामीलनाची आत निष्फळ ठरवून तो मदन तरी कृतकृत्य होवो !'
असे म्हणतो.

याहून वेगळा संदर्भ मालविकाग्निमित्रात दिसतो
विधात्राण कामस्य बाणः विषादिग्धाः परिकल्पितः ॥ १३.२ मा.

येथे तर नाटककाराने प्रत्यक्षा नायिकेलाच कामदेवाचा विषालिप्त बाण "
म्हणून संबोधले आहे.

तर शाकुन्तलाचा नायक राजा दुष्यन्त म्हणतो —

"मदनबाणाहतोऽस्मि हतः पुनः "

"आधीच मदनबाणांनी घायाळ झालेला मी पुरता ठारच झालो की !"

तसेच मृच्छकटिकात ही शार्विलक आपल्या प्रेयसीचे मदनिकेचे वर्णन
पुढील शब्दात करतो —

मदनपि गुणैर्विशोषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयसु
मम हृदयमनङ्गवह्नि तप्तं भ्रामिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४.४ मृ.

सारांग हा मदन सर्व नाटयसृष्टीत भरून उरला आहे. त्याने सर्व संस्कृत नाटककारांना भरून टाकले आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. असा हा मदन वसंतचतुत कार्यरत होतो म्हणून वसंताला मदनसखा म्हणतात.

- ३] वसंत - "वसंत" महा श्रुतीची एक. या चतुत मदन कार्यरत होतो. वसंत त्याला महाप्यक होतो असा संकेत आहे. हा वसंतही प्रत्येक संस्कृत नाटकात न चुकता आपली हजेरी लावतोच. वसंतकाळी केवळ मानवी युगलांच्या मनात प्रेम्भावना जागृत होते असे नव्हे तर भ्रमर-भ्रमरी, वृष्टप-वृष्टी, कोकीळ-कोकिळ, यासारखी निसर्गातील जोडप्याही या नैसर्गिक रतिभावनेने भरून जातात. व्याकूळ विरही युवक युवतींना हा काळ मीलनयोग्य भासतो. विरह संपावा अशी ओढ ही याच काळात निर्माण होते. कारण वसंतकाळी सारी सृष्टीच लावण्यवती झालेली असते. अशा वसंताचा उल्लेख मीलनसंगी आणि विरह-प्रसंगी संस्कृत नाटककारांनी नायक-नायिकांच्या रतिभावना स्पष्ट करण्यासाठी केलेला आढळतो. याच्या शिवाय राजवाड्यातील प्रेमदवनाला शोभा नाही ! बहुतेक नाटकाचे नायक राजे असल्यामुळे त्यांच्या मनाला विरंगुळ देणारे प्रेमदवन हवेच ! याच प्रेमदवनातील अशाक वृक्षाकडे वळ या, ज्याची फुले म्हणजे मदनाचा एक बाण होय, आणि नाटकात अशाक येतो तो एका संकेतातह —
- ४] अशाकवृक्षाचे दोहद — अशाक वृक्षाचे डोहाळे पुरविल्याचे बरेच उल्लेख संस्कृत साहित्यात येतात.

निसर्गाची एकस्य होऊन मानवी भावनांचा अविष्कार निसर्गात दाखविणारे एक उत्कृष्ट उदा. म्हणजे अशाकाचे दोहद. दोहद म्हणजे अंतःकरणाची अनावर इच्छा, मन खोचून घेणारी इच्छा, या सामान्य अर्थावरून ती गर्भवती स्त्रीची इच्छा असा विशेष अर्थ त्याला प्राप्त झाला. वृक्षांबाबत ही इच्छा फुले फळे येण्याबाबत मानली जाऊ लागली.

अशोकाचा डोहाळा रसिकतेचा कळस करणारा आहे. सुंदर स्त्राीने पायात पैजण घालून, पायाला अळित्याचा रंग लावून त्याच्यावर चरणाघात करावा मग त्याला फुले घेतात. असा संकेत आहे. चरणाघात करणारी स्त्री सुंदर असणे आवश्यक आणि तिने गुंगारलेल्या पाउलांनी त्याला स्पर्श करणाची कल्पनाही मोहक. या अशोकाला फुले लागली की ती जणू त्या स्त्रीच्या सौंदर्याची पावतीच निसगनि या स्थाने दिली म्हणावे लागते.

याचा उल्लेख मालविकाग्निमित्रात आला आहे. व नायक नायिकेच्या भेटीला ही हा अशोक सहाय्यक बनला आहे.

"कथमशोकद्वोददनिमित्तोऽयमारम्भः ।"

अनेन तनुमध्यमा मुखारन्मुराराविणा

नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः

अशोक यदि तद्य एव कुसुमेर्न संपत्स्यसे

वृथा वहति दोहदं ललितकामिताधारणम् ।। १७.३ मा.

अशोक दोहद पुरविण्याची इच्छा तसेच अशोकाने फुलावे ही राजाची मनीषा आणि पाठापाठ

"देवी अनेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन प्रसादसुमुखा भविष्यति" ही उद्यान पालिकेची घोषणा अशोकवृक्षाच्या संदर्भातील संकेताची निदर्शक स्थळे होत.

राजाच्या प्रमदवनात अशोक वृक्षाप्रमाणे इतरही अनेक वृक्षावेली असतात. त्यात पुष्करिणी ही असते. तीत असतात कमळे. नीलकमल तर मदनाचा एक बाणच. आणखीही कमळे असतात. त्यांना संस्कृत साहित्याने संकेत विषय बनविले आहे.

५] कमळ - कमळाचे दोन प्रकार मानले आहेत.

१] पदम आणि २] कुम्भूद

पदम म्हणजे सूर्यविकासी कमळ आणि कुम्भूद म्हणजे म्हणजे चंद्रविकासी कमळ. सूर्यविकासी कमळे ही सूर्योदयाबरोबर उमलतात आणि सूर्यास्ताच्या वेळी मिटतात. चंद्रविकासी कमळे चंद्रोदयाबरोबर उमलतात. चंद्रविकासी कमळे सूर्याच्या बाबतीत उदासीन असतात. हा संकेत संस्कृत साहित्याने जमला आहे. अहोरात्रा कमळे प्रफुल्लित रहावीत म्हणून नितगानि ती दोन प्रकारात निर्मिली असावीत असे वाटते. याचाच वापर शाकुंतलामध्ये केलेला आहे.

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधायति पङ्कजान्येव ।

वशिनानां हि परपरिग्रहसंग्लेषा पराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८. ५

मनोनिगृही लोकांची वृत्ती परस्त्रीशी संर्ध ठेवण्याच्या बाबतीत उदासीन असते हे सांगण्यासाठी चंद्रविकासी कमळे आणि सूर्यविकासी कमळे यांचा संकेत कवीने वापरला आहे. भवभूतीने ही आपल्या उत्तर रामचरितात —

“विकसति हि पतङ्. गस्योदये पुण्डरीकं ।” असा उल्लेख केलेला आढळतो.

संस्कृत संकेतशात चंद्रविकासी कमळे आणि सूर्य विकासी कमळे ही जशी रूढ झाली आहेत—

त्याप्रमाणेच चन्द्रकान्त मणी आणि सूर्यकान्त मणी ही कल्पना रूढ आहे.

६] चंद्रकान्त मणी -- हा चंद्रकिरणानी पाडरतो असा ही एक संकेत आहे.

उत्तर राम चरितात याचा वापर

“द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः ।”

अशा प्रकारे केला आहे.

७] सूर्यकांत मणी - सूर्याचे तेज पाहून आपलेही तेज त्याला दाखाविणारा दुसऱ्याचे तेज सहन न करणारा असा हा मणी --

मयूरवैश्रहन्तं तपति यदि देवो दिनकरः :

किमाग्नेयोऽग्नावा विकृत इव तेजांसि वामति ॥ १४. ६

उत्तर

म्हणजे सूर्यकांत मणी त्याची उपमा रामाने लवाला दिली आहे.

बाणोदार व्यक्ती इतरांचे तेज सहन करीत नाहीत-

हे दाखाविण्यासाठी सूर्यकांत मण्याचे उदा. भवभूतीने दिले आहे. या संकेताबरोबरच पशुसृष्टीतील ही काही संकेत वाड्मयात आढळतात त्या पैकी --

८] चातकवृत्त - काव्यमरंपरेनुसार चातक पक्षी केवळ स्वाती नक्षत्राचेच पावसाचे पाणी पितो. त्यासाठी तो आपली दृष्टी सारखी भेडांकोठे लावून बसतो. या संकेताचा वापर विक्रमोर्वशीयात नायिकेच्या मीलनाची इच्छा बाळगून प्रमदवनात जाणा-या राजाच्या संदर्भात केलेला आढळतो.

"अतस्तावत्वया दिव्यरसाभिलाषिणा चातकवृत्तसु गृहीतम्।"

असे विदूषाक राजाला म्हणतो.

पशुपक्षांप्रमाणेच वृक्षावेली वनस्पती यांच्या बाबतीतही काही संकेत आढळतात.

९] कदंब - हा वृक्ष आकाशात दृग जमले की कळ्यानी बहरतो आणि पाऊस पडू लागला की तो फुलतो.

याचा वापर उत्तर राम चरितात केलेला आढळतो.

नवनीलनीरधारधीर गर्जित --

क्षणाबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरसु।। १७. ६. ५.

नव्या कृष्ण मेघाच्या गंभीर गर्जेने क्षणात कळ्या धारण करणा-या कदंबवृक्षाची शोभा मला प्राप्त करून दिली आहे. कुमार कुशाला पाहून आपल्या मनोरथाना फुलण्याची संधी देणारा हा बालक म्हणजे कदंबवृक्षाला फुले आणणारा कळ्यानी बहरविणारा नवा कृष्ण मेघाच जणू असा उल्लेख आला आहे. तर मृच्छकटिकात --

श्री मेघा ! गम्भरितरं नद त्वं तव प्रसादात्स्मरपीडितं मे
संस्पर्शरोमांचितजातरागं कदम्ब पुष्पत्वम्मेति गात्रासु।। ४७. ५ मृ-

हे मेघा तू आणखी मोठ्या गंभीर आवाजात गरज. कारण तुझ्याच कृपेने कामदेवाच्या पीडेने त्रासलेले माझे हे शरीर स्पर्शानि रोमांचित बनले आहे. फुललेल्या कदम्ब पुष्पाप्रमाणे हे शरीर स्पर्शानि रोमांचित झाले आहे.

१०] वेली -- लता या वृक्षांच्या प्रिया मानल्या आहेत. वृक्षाच्या आधाराने त्या रहतात. त्यांचे वृक्षाशी मीलन होते असा संकेत मानला आहे.

नवमालिकेचे तहकार वृक्षाशी मीलन झाल्याचा उल्लेख शाकुन्तलात येतो.

सहकारस्य स्वयंवरवधुः नवमालिका

सहकार वृक्षा म्हाजे आमृक्षा आणि नवमालिका म्हाजे जाई याच नवमालिकेचे शाकुन्तलेने वनज्योत्स्ना असे नाव ठेवले होते.

वनस्पती - निरनिराळ्या औषाधी वनस्पतींच्या काही विशिष्ट प्रभाव पडतो त्या विशिष्ट मुक्तांनी युक्त असतात. या समृद्धीने विवाहमालेतकाही औषाधी (ओवण्याची) मुक्तांची गरज होती त्यामध्ये अविधावाकरण आणि सप्तनिर्मदन अशा दोन वनस्पतींचा उल्लेख "स्वप्नवासवदत्तम्" या नाटकात येतो.

अविधावाकरणाने पतीच्या आयुष्याचे वर्धन होते आणि सप्तनिर्मदनाने सवतींचा नक्षा उतरविला जातो येथे स्वतः वासवदत्ताच पद्मावती साठी ही माला मुंते आहे. त्यामुळे उदयनाची प्रथम पत्नी सकृद्दर्शनी जिवंत नाही तर सप्तनिर्मदनाची गरज नाही असे सांगून तिने मोठ्या छुबीने आत्मनाग टाबला आहे.

पूर्वी बहुसप्तनिर्मदनाची चाल रुढ होती म्हणून ह्या वनस्पतींचा वापर करित असावेत.

